ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ ЛЕКСИКИ НАУКОВОГО СТИЛЮ

***Цимбал Н.А.,* канд. філол. наук, професор, завідувач кафедри практичного мовознавства *Токлієв Даянч,* студент ІІ курсу УДПУ ім. Павла Тичини**

Анотація

У статті досліджено лексику мови науки в теоретичному аспекті, зокрема, визначено диференційні ознаки термінологічної лексики у зіставленні з загальнонауковою та загальновживаною (системність, тенденція до однозначності в межах термінологічного поля, відсутність експресії, наявність точної дефініції, стилістична нейтральність) та досліджено їх сутність на проблемному рівні.

Ключові слова

Науковий стиль, термін, дефініція, уніфікація.

Abstract

The article analyzes the vocabulary of the language of science in the theoretical aspect, in particular, the differential features of the terminological vocabulary in comparison with the general scientific and universal (systemacy, tendency to uniqueness within the terminological field, lack of expression, the presence of exact definition, stylistic neutrality) are determined as well as their essence on the problem level

Keywords

Scientific style, term, definition, unification

У складі лексики мови науки виділяються три шари: загальновживана, загальнонаукова і термінологічна лексика.

Загальновживана лексика не виражає поняття певної галузі знань, вона є лексичним фоном, який оформляє науковий текст (*основний, певний, виражати* тощо).

Загальнонаукова лексика представляє поняття, загальні для всіх наук *(аналіз, синтез, дослід, теорія, закон, алгоритм* тощо*).*

Термінологічна лексика є номінативним виразником категоріально-поняттєвого апарату певної науки, основним інформативним шаром лексики мови науки. Для ідентифікації лексичних одиниць, які виявляють чи не виявляють ознак терміна, необхідно враховувати багатозначність слів, адже одна лексема може зустрічатися в текстах як у загальнонауковому (загальновживаному), так і в термінологічному значенні (напр.: *синтез* як загальнонаукове слово і *синтез* як термін хімії).

Методологічні засади дослідження лексики наукового стилю (зокрема, термінології) в лінгвістиці пов’язані з іменами О.О.Реформатського, Б.М.Головіна, В.П.Даниленко, Д.С.Лотте та ін. Лінгвістичний аналіз термінолексики з використанням інформаційних технологій проводиться Е.Ф.Скороходьком, Т.Р.Кияком, С.Д.Шеловим та ін. Системність термінології розглядається у працях Т.Л.Канделакі, Г.П.Мельникова. Особливості термінологічної номінації досліджуються Т.А.Журавльовою, М.Н.Володіною, Т.С.Пристайко та ін. Значна частина робіт являє собою лінгвістичний опис конкретних терміносистем, спрямований на виявлення структурно-семантичних особливостей

термінолексики галузевих субмов та дослідження їхньої генези. Зокрема, в україністиці дослідженню біологічної термінології присвячено праці Л.О.Симоненко, геологічної – М.П.Годованої, психологічної – Л.П.Веклинець, педагогічної – Т.О.Бевз, військової – Л.В.Мурашко тощо.

Лексика наукового стилю у більшості досліджень розглядається в ономасіологічному аспекті – від змісту до форми, адже зміна наукових парадигм у лінгвістиці (генетичної, історичної; таксономічної, системно-структурної; комунікативно-функціональної, прагматичної) та їх інтеграція зумовила «висунення на перший план ономасіологічних аспектів аналізу фактів мови з домінуючим напрямком від інтенції (задуму) – до мовної форми реалізації» [2, 7].

Г.А.Уфімцева, підкреслюючи важливість урахування у науковому пошуку співвідношення «дійсність – мислення – мова» як головної ланки мовленнєво-мислительного процесу, зазначає, що «ономасіологічним підходом до дослідження мови на відміну від семасіологічного є той, що розглядає змістовий бік мовних одиниць не з огляду формування їхніх внутрішньо-системних значень і механізму семантичного поширення слів та словосполучень, а з огляду предметної скерованості, тобто співвіднесеності мовних одиниць з позамовним предметним рядом, коли ця співвіднесеність виступає засобом позначення, номінування останнього» [20, 19]. Такий підхід до вивчення саме термінології дає змогу визначити наявні чи можливі механізми та засоби вираження певного поняття в мові, відповісти на питання «як термін позначає?» чи «як позначити?», тоді як дослідження з семасіологічних позицій (від «форми до змісту») встановлює тільки «що термін значить (означає)?». Безумовно, не можна автономізувати ці підходи, адже «для того, щоб використати слово для позначення, треба спочатку знати його значення» [5, 199]. Пріоритетність вибору ономасіологічного підходу до вивчення термінології підтверджується також його відповідністю динамічному характеру мовної діяльності [2, 26], адже при «ономасіологічній постановці питання на перший план виступає аспект, пов’язаний з функціонуванням слова як імені» [8, 15].

Ономасіологічний підхід сприяє пізнанню закономірностей номінації понять, зокрема наукових, оптимізації їхньої унормованості. Він дозволяє з’ясувати не лише процеси найменування, механізм вибору з концептуальної системи носіїв мови тих чи інших мотиваторів, а й визначити можливості вторинного позначення терміна, внутрішньогалузевого та міжгалузевого, виявити інтенцію внутрішнього програмування мотиваційної бази та детермінанти номінації.

Важливою питанням вивчення лексики наукового стилю є дефініція її основного поняття – терміна. Так, Я.А.Климовицький вважає, що «термін – це слово (чи словосполучення), мовний знак якого співвіднесений з відповідним поняттям у системі понять певної галузі науки чи техніки» [7, 34]. О.О.Реформатський вказує, що «терміни – це слова спеціальні, обмежені своїм призначенням; слова, які намагаються

бути однозначними як точне вираження понять і називання речей» [13, 76]. За визначенням А.В.Крижанівської та Л.О.Симоненко, терміни – «це номінанти системи понять (реалій) науки, техніки, офіційної мови…, причому кожний термін у конкретній галузі має суспільно усвідомлене значення» [9, 15]. Отже, дослідники акцентують увагу на основній функції терміна – здатності виражати наукове поняття, вказуючи також і на інші властивості терміна, які є оптимальними для його функціонування в терміносистемі, цим він відрізняється від загальновживаної лексики. У поглядах мовознавців на склад і сутність термінів також спостерігається розбіжність через абсолютизацію однієї властивості, обмеженість аналізу лише мовою однієї певної науки, категоричність і неприпустимість компромісних, дихотомічних трактувань тощо. Вважаємо оптимальним такий склад диференційних ознак терміна:

- системність;
- тенденція до однозначності в межах термінологічного поля;
- відсутність експресії;
- наявність точної дефініції;
- стилістична нейтральність [3, 508].

Розглянемо їх сутність на проблемному рівні.

Системність. Уперше проблему системності термінологічної лексики поставив у своїх працях Д.С.Лотте [11, 10], підкресливши в ній класифікаційну сутність. На його думку, термінологічна лексико-семантична система зумовлюється насамперед класифікаційними ієрархічними зв’язками між поняттями. Визначальною для термінології є системність на рівні «логосу», а не «лексису».

Погляди Д.С.Лотте знайшли підтримку і дальший розвиток у працях представників термінологічної школи В.В.Виноградова, Г.Й.Винокура, Б.М.Головіна, В.П.Даниленко, О.В.Суперанської, С. Д.Шелова та ін.

Так, О.В.Суперанська вважає, що «терміни-слова групуються не в порядку, зумовленому системою певної мови, а у зв’язку з системністю науки, яку вони обслуговують, що створює особливу парадигматику, особливу сполучуваність, яка не спричинюється нормами мови» [16, 116-117]. На думку Л.О.Симоненко, системність термінів повинна розглядатися у двох аспектах: словотвірному та поняттєвому, причому поняттєва (логічна) системність не завжди збігається зі словотвірною [14, 14-15]. Е.Ф.Скороходько вказує, що «системність термінологічної лексики передбачає: системність плану змісту, тобто системність семантичного рівня лексики; системність плану вираження, тобто системність словесного наповнення, а також системність відповідності між планом змісту і планом вираження» [15, 74]. Таке трьохаспектне розуміння, на нашу думку, найточніше відображає сутність поняття системності в термінології.

Системність прийнято вважати не тільки базовою ознакою термінології, а й основною вимогою до терміна. Тому головне завдання термінолога – працювати над підвищенням *рівня системності*

термінолексики як на внутрішньому, так і на міжгалузевому рівні, хоч досягти абсолютної системності загалом неможливо.

Тенденція до однозначності в межах термінологічного поля. Така диференційна ознака термінів, як тенденція до однозначності в межах певного термінологічного поля [3, 508], характеризує термінологічну одиницю конкретної галузі науки в аспекті рівності «знак – означуване». Тобто ідеальний термін не повинен мати синонімів і мусить бути однозначним. Проте повністю позбавитися неоднозначності неможливо, адже лексичний склад мови постійно розвивається, хоч працювати над проблемою треба систематично.

Наявність точної дефініції. Наукове визначення (дефініція) терміна як виразника наукового поняття певної галузі наук є його незаперечною ознакою. Проблема лише у доборі певного типу та правильному формулюванні дефініції. Погляди на проблему дефінування викладено у працях І.Н.Волкової, О.С.Герда, Т.Р.Кияка, Н.Ф.Непийводи, С.Е.Нікітіної, Т.В.Радзієвської, О.О.Реформатського,
Е.Ф.Скороходька, С.Д.Шелова. У науці об’єднуються логічний і лінгвістичний аспекти теорії дефініцій, що не зовсім правомірно. Конкретна мета роботи (укладання словників, термінологічних стандартів тощо) зумовлює вибір того чи того типу дефінування.

З відомих типів (родо-видова, партитивна, квазіродова, операціональна та ін.) [19, 86], в термінологічній практиці найчастіше використовується родо-видова [18, 72], яка спирається на два складники: 1) вказівка на найближчий рід; 2) вказівка на видову відмінність.

Формулюючи дефініції термінів певної науки за цим принципом, можна домогтися високого рівня системності термінології, її точності та однозначності, адже термін вважається членом термінологічної системи тільки тоді, коли до нього застосовна дефініція «через найближчий рід і видову відмінність» [3, 508].

Стилістична нейтральність. Оскільки термін має чітку дефініцію, він є стилістично нейтральним (незалежним від контексту) в термінологічному полі. Як зазначає С.О.Карцевський, значення наукових термінів зафіксоване раз і назавжди, завдяки тому, що вони включаються в систему ідей [6, 88]. За межами конкретного термінологічного поля термін може втратити свої ознаки і змінити значення – детермінологізуватися [3, 508]. Але, якщо йдеться про використання терміна певної галузі знань у тексті іншої наукової субмови, зміни значення, як правило, не відбувається. Наприклад, у фармакології користуються термінами органічної хімії, адже це складові лікарських препаратів, не змінюючи їх визначень. Такі терміни називають «залученими» (термін В.М.Лейчика) [10, 65]. У випадках, коли значення терміна, використовуваного в іншій галузі, змінюється відповідно до системи понять терміносистеми-реципієнта (лексико-семантична деривація), утворюються «міжгалузеві» омоніми (термін

О.О.Реформатського) [13, 110]. У практичній роботі з термінологією, щоб не виникло неоднозначностей, треба враховувати функціонування термінологічних одиниць за межами термінологічного поля і, навпаки, термінів інших терміносистем у складі досліджуваної терміносфери.

Відсутність експресії. За традицією прийнято вважати, що терміни відзначаються відсутністю експресії (О.О.Реформатський, В.П.Даниленко, Л.О.Симоненко та ін.). Науковим текстам властива сувора логічність викладу і об'єктивність як ознака наукової творчості, тоді як художня творчість суб'єктивна і, відповідно, насичена емоційно-експресивними відтінками. Проте у термінологічній лексиці є значна кількість лексем, які стали термінами внаслідок вторинної номінації понять, тобто мотивуються їх первинними назвами з суфіксами суб'єктивної оцінки (наприклад: у біології: *пилок, щиток, мозочок, коваделко* тощо, у хімії: *водневий місток, нейтрино* (укр. *нейтрончик*) тощо). Якщо в розмовному мовленні, в інших сферах ці слова відзначалися експресивністю семантики, то в науковій за її законами будь-які суб'єктивні відтінки значення втратилися. З експресивністю пов'язана проблема розрізнення термінів і професіоналізмів у складі мови науки. Професіоналізми, як і терміни, позначають наукові поняття, але їм властива функціонально-стильова обмеженість уживання та наявність емоційно-експресивних конотацій [17, 76-87]: терміни вживаються у книжному варіанті наукової мови, а професіоналізми – в розмовному як просторічні відповідники термінів.

Основним дискусійним питанням щодо функціонування і творення наукової лексики є співвідношення національного та міжнародного. На наш погляд, у кожному конкретному випадку, добираючи відповідник (*спектр – дуговина, абсорбація – поглинання, ферментація – бродіння* тощо), варто враховувати такі чинники:

- можливість творення похідних;
- сфера функціонування терміна (науково-популярний чи академічний різновиди наукового стилю, освітня чи наукова сфера тощо);
- функціонування запозиченої лексеми з одним і тим самим значенням не менш, ніж у трьох неблизькоспоріднених мовах, такі терміни-інтернаціоналізми здебільшого заперечень не викликають;
- наявність і кількість лексико-семантичних варіантів слова;
- милозвучність;
- усталеність;
- частотність;
- лаконічність форми;
- системність терміна тощо.

Взагалі, вивчення наукового стилю, зокрема основи його лексичного складу – термінології, – один з актуальних напрямів сучасного мовознавства. Як правило, такі дослідження проводяться з метою упорядкування термінологічної лексики, її уніфікації на всеукраїнському та міжнародному рівнях.

Список використаних джерел

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1969. 607 с.
2. Бацевич Ф.С., Космеда Т.А. Очерки по функциональной лексикологии/ Ф.С. Бацевич, Т.А. Космеда. Львов, 1997. 392 с.
3. Васильева Н.В. Термин. Лингвистический энциклопедический словарь/ Под ред. В. Н. Ярцевой. М.: Советская энциклопедия, 1990. 508 с.
4. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию. Избранные работы по русскому языку. М., 1959.– С.419-443.
5. Гак В.Г. Языковые преобразования. М.: Языки русской культуры, 1998. 763 с.
6. Карцевский С. Об ассиметрическом дуализме лингвистического знака. Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях: В 2-х частях. М., 1965. – ч. 2. 85-90 с.
7. Климовицкий Я.А. Некоторые вопросы развития и методологии терминологических работ в СССР/. М. Л., 1967. 68 с.
8. Колшанский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте. Принципы и методы семантических исследований. М.: Наука, 1976. 5-31с.
9. Крыжановская А.В., Симоненко Л.А. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии. К., 1987. 163 с.
10. Лейчик В.М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина. Вопросы языкознания. 1981. ғ 2. 63-73 с.
11. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М.: Изд. АН СССР, 1961. 157 с.
12. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. М., 1961. 47-52 с.
13. Реформатский А.А. Введение в языковедение.М.: Просвещение, 1967. 542 с.
14. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. К.: Наукова думка, 1991. 149 с.
15. Скороходько Э.Ф. Семантические сети и автоматическая обработка текста. К.: Наукова думка, 1983. 218 с.
16. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. М.: Наука, 1989 243 с.
17. Шелов С.Д. Термины, терминологичность и знания. Научно-техническая терминология. 1991. Вып.1. 27-32 с.
18. Шелов С.Д. Родовидовые определения и родовидовая иерархия терминологических понятий. Вопросы языкознания. 1996. ғ 6. 72-83 с.
19. Штерн І.Б. Вибрані топіки і лексикон сучасної лінгвістики (енциклопедичний словник. К.: АртЕК, 1998. 335 с.
20. Языковая номинация. Общие вопросы / отв. ред. Б.А.Серебренников, А.А.Уфимцева.М.: Наука, 1977. 359 с.